

Українське народне мистецтво: Живопис. – К.,1967. – С.7.

²⁹Маркевич Н.А. Обычаи, поверья, кухня и напитки малороссиян. –К.,1860. – С.51.

³⁰Галаган Гр.П. Малорусский “вертеп” или вертепная рождественская драма. – К.,1882. – С.23.

³¹Украинские народные думы. – М.,1972. – С.331.

³²Метлинский А. Народные южнорусские песни. – К.,1854. – С.459.

³³Малороссийские песни в ст. Новоминской Ейско-го узда Кубанской области //Сборник материалов

для описания местностей и племен Кавказа. – Тифлис,1884. – Вып.4. – Отд.2. – С.93.

³⁴Эварницкий Д.И. Малороссийские народные песни, собранные в 1878 –1905 гг. – Екатеринослав,1906. – С.65. – №62.

³⁵Пісні Явдохи Зуїхи //Записав Гнат Танцюра. – К.,1965. – С.704 – 705.

³⁶Прислів'я та приказки: Взаємини між людьми. – К.,1991. – С.220. – №123.

³⁷Українські прислів'я, приказки і таке інше. Уклав М.Номис. – К.,1993. – С.109.

Людмила СМОЛЯР
Одеса

ІСТОРІЯ СЕРЕДНЬОЇ ПРОФЕСІЙНОЇ ОСВІТИ ЖІНОК НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Питання історії жіночої освіти в Україні почали вивчатися лише останні роки, при цьому все ще зберігається певна фрагментарність цих досліджень. Опубліковані деякі матеріали про жіночі курси, гімназії ХІХ – початку ХХ століття, окремі питання жіночої освіти розглядаються в курсах лекцій з історії української педагогіки. Втім, проблема історії жіночої середньої професійної освіти практично не стала предметом окремого наукового дослідження. В пропонованій статті здійснюється спроба розглянути процес становлення жіночої середньої професійної освіти на терені Наддніпрянської України другої половини ХІХ – початку ХХ століття і головна увага зосереджується на медичній, педагогічній, комерційній та сільськогосподарській освіті жінок.

Проблема жіночої середньої професійної освіти Наддніпрянської України набрала особливої гостроти в 60-х роках ХІХ століття. Ліквідація кріпосного права, становлення капіталістичного способу виробництва, реформа в галузі освіти створили ґрунт для формування початкової, середньої, вищої освіти жінок та висунули на порядок денний проблему середньої професійної освіти жінок.

Сотні дівчат із збіднілих дворянських сімей після відміни кріпосного права змушені були

шукати джерел до існування і соціально-економічні причини були визначальними в зростанні інтересу жінок до середньої професійної освіти. До причин економічних приєднувалися і моральні мотиви. В умовах пореформеного періоду йшов процес формування громадянського суспільства, глибинного переосмислення передовою інтелігенцією, в тому числі і жінками, своєї поведінки в оцінці її ідейної позиції. В жіночому середовищі зростало переконання, що тільки той має право користуватися матеріальними благами, хто платить за них суспільству корисною працею. Керуючись почуттям відповідальності перед народом, “нові жінки” не хотіли мати нічого з того, що не змогли б мати прості люди. Такі жінки усвідомлювали, що через суспільно-корисну працю вони можуть здійснювати високу ідейну місію, можуть самореалізуватися. Праця розглядалася і як можливість доказу суспільству своєї рівноцінності, і як засіб виходу із дискримінаційного становища. Прагнення до професійної праці було частиною світобачення “нових жінок”, концепцією способу їх життя.

Однак сфера застосування жіночих знань та навичок була дуже обмеженою, до 60-х років дівчата могли отримати лише спеціальність домашньої вчительки. В 1860 році в

Одесі була зроблена спроба організувати фельдшерську жіночу школу, але проект її статуту не був затверджений губернським начальством¹.

Проблема формування та розвитку жіночої освіти особливо активно порушувалася прогресивною громадськістю в 60 – 70-х роках XIX століття. Значне місце цьому питанню приділяв “Киевский телеграф”. Так, в 1867 р. в статті “Об образовании женщин зазначалось, що для того, щоб піднести загальний рівень чоловіків, необхідно дати освіту жінкам, бо тільки та освіченість справжня, яка починається у сім’ї, де жінка-мати має вирішальний вплив на дитину². До питання про доступ жінок до освіти “Киевский телеграф” звертався в 1868 році: “Мы вполне понимаем и допускаем превосходство женщины-медика, мы можем представить женщину у кровати больного. Для приготовления таких медиков-женщин стоило бы создать учебные заведения”³. Проблема створення середніх медичних закладів для жінок активно дискутується.

Самодержавство чинило опір становленню жіночої професійної освіти. Згідно урядового розпорядження 14 січня 1871 року визначалися сфери корисної для держави та суспільства службової діяльності жінок. Їм дозволялося займатися акушерською, фельдшерською та виховною діяльністю. Жінки допускалися: а) по телеграфному відомству на посади сигналістів і телеграфістів лише у визначеній міністерством внутрішніх справ пропорції; б) по рахунковій частині в жіночих закладах. Цим же розпорядженням заборонялося приймати жінок на канцелярські та інші посади у всі урядові і громадські установи⁴.

Урядові обмеження, зрозуміло, не могли зупинити прагнення жінок до суспільно-корисної праці і вони виявили надзвичайний інтерес, в першу чергу, до медицини, активно використовуючи навіть ті вузькі можливості, які були у їх розпорядженні. В галузі медицини жінки мали право на отримання лише двох ступенів: повитухи та вченої акушерки, які здобувалися на Київських акушерських курсах, або в Харківському повивальному інституті при університетській клініці. Це були єдині навчальні заклади, куди допускалися жінки для отримання медичної освіти. Статистичні збірники дозволяють відновити інформацію про число жінок, які отримували медичну освіту в Наддніпрянській Україні.

Таблиця № 1

**Число слухачок середніх медичних закладів
Наддніпрянської України
(1872 – 1874 рр.)**

Назва навчального закладу	1872 р.	1873 р.	1874 р.
Акушерські курси в Києві	188	194	206
Харківський повивальний інститут при університетській клініці	92	87	78

Відомості таблиці дозволяють зазначити, що при обмеженості медичних навчальних закладів основний відсоток жінок навчався на Київських акушерських курсах. Уряд не поспішав відкривати нові жіночі навчальні заклади.

В 1874 році до цього списку приєдналися медичні курси в Херсоні. В 70-і роки розпочали свою діяльність фельдшерські курси в Одесі, а в 1892 році була відкрита школа для підготовки повитух при одеському пологовому будинку. В 1893 році серед медичного персоналу Одеси вже працювало 49 фельдшерниць та 98 повитух⁵.

Рідкісним осередком жіночої медичної науки була Кременчуцька акушерсько-фельдшерська жіноча школа, створена Полтавським губернським земством у 1904 році, до якої приймали дівчат з Полтавщини по закінченню 4-х класної жіночої гімназії, і які бажали працювати лікарками серед селянства. Будучи осередком медичної освіти, школа була одночасно і центром української культури, де свою адресу випускниці виголошували українською мовою. З 1908 по 1911 рр. відбулося чотири випуски школи, а 147 фельдшерниць школи отримали добрий відгук у тих земствах, де працювали⁶.

Популярною серед жіноцтва була і *педагогічна діяльність*. Основним типом школи для підготовки вчителів народних шкіл в Україні з кінця 60-х років XIX століття були вчительські семінарії з 4-х річним курсом навчання, які підпорядковувалися міністерству народної освіти. До перших вчительських гімназій належали – Коростишівська (1869), Херсонська (1872), Переяславська (1878) та ін. В 1916 р. в Україні нараховувалося 33 учительські семінарії, однак педагогічну освіту в них отримувало надто обмежене число жінок. Більшість вчительок здобувала педагогічну освіту при жіночих гімназіях (8-й педагогічний клас), або епархіальних школах (7 клас). Дівчата, які закінчували жіночі приватні училища повинні були додатково витримати

іспити на звання домашньої вчительки⁷. Існували також двокласні вчительські школи, які готували вчителів для найнижчого типу шкіл – шкіл грамоти (1895 – 1908 рр.).

Багато зусиль для підвищення кваліфікації вчителів докладали земські та міські управи, які організовували педагогічні курси та школи. У 1870 році Харківське земське зібрання постановило заснувати у Харкові жіночу учительську школу на 50 вихованок, серед яких 22 були стипендіатками земського зібрання⁸. Херсонське губернське зібрання у 1874 р. організувало педагогічні класи при жіночій прогімназії для підготовки сільських вчительок⁹.

Разом з тим, ні рівень педагогічної підготовки, ні можливості її отримання не влаштували жінок і вони зверталися з петиціями та клопотаннями до земств, міських дум та до оргкомітетів учительських з'їздів. Ці питання активно відстоювалися делегатками з'їзду вчителів та учительок початкових шкіл Херсонської губернії у 1881 році. Вчительки, що склали 49,8% складу з'їзду¹⁰, вказували на сумне становище, в якому перебувала жінка в сфері отримання освіти взагалі, і педагогічної, зокрема. “В умовах обмеження права на жіночу освіту, – підкреслювали делегатки, – жінка не має можливості присвятити всі свої сили педагогічній діяльності”¹¹. *Створення спеціальних навчальних закладів для підготовки вчительок стало головною вимогою делегаток з'їзду.* Ідея заснування вчительських семінарій була виголошена у доповіді вчительки земської школи Давидової: “Якби жінка не довела фактами тієї живої і гарячої участі, яку вона приймає у великій справі народної освіти і тих результатів, яких вона може досягнути у цій справі, тоді їй могли б ще сказати, що немає необхідності в подібних навчальних закладах. Але що ж доводить наш з'їзд учителів, який наполовину складається з жінок, як не прагнення останньої принести користь державі прийняттям на себе активної ролі в громадському житті? А тому відсутність відповідних навчальних закладів для спеціальної підготовки жінок є сумний факт. Кожна мисляча людина бачить нагальну потребу у створенні навчальних закладів для жінок, які бажають присвятити себе педагогічній кар'єрі, де б вони могли отримати відповідну підготовку для своєї справи і щоб вони, в крайньому випадку, могли зрівнятися з чоловіком, який у цьому відношенні знаходиться у більш вигідних умовах”¹².

У своїх домаганнях жінки не прагнули до створення якихось особливих умов, а бажали, як засвідчують документи, щоб їм надали можливість працювати та отримати для цього відповідну професійну освіту. І хоча тернистим виявився цей шлях для жінок, але вже в кінці XIX – на початку XX століття простежувалося значне зростання чисельності вчительок. (Див. таблицю № 2), яка складена на основі статистичних даних.

Таблиця № 2
**Відсоток вчительок серед вчителів
9 українських губерній¹³
(1884 – 1904)**

Губернія	1884 р.	1903 р.	1904 р.
Волинська	6,4%	14,8%	14,6%
Катеринославська	30,5%	30,2%	31,0%
Київська	2,9%	26,9%	72,6%
Подільська	4,3%	19,8%	19,7%
Полтавська	32,7%	39,8%	38,8%
Таврійська	17,7%	Даних немає	Даних немає
Харківська	75,5%	64,3%	65,4%
Херсонська	даних немає	44,2%	Даних немає
Чернігівська	41,4%	38,2%	38,8%

Дані таблиці вказують, що найвищими були темпи зростання чисельності вчительок у Київській губернії, де вони домінували серед педагогічного складу. Високим був відсоток вчительок і в Харківській губернії.

Добиваючись права на освіту, жінки, більшою мірою, ніж чоловіки, прагнули отримати вчительські права в навчальних закладах, а не шляхом спеціальних іспитів, про що свідчать дані освітнього цензу вчительок.

Таблиця № 3
Освітній ценз вчительок на 1. 01 1904 р.¹⁴

Губернія	Отримали права в навчальних закладах			Отримали права викладачів загальноосвітніх закладів		
	Всього	вчителів	%	Всього	вчителів	%
Волинська	479	176	36%	575	44	11,7
Катеринославська	1 250	635	50,8	866	221	25,5
Київська	485	236	48,0	180	26	16,5
Подільська	381	184	48,0	316	83	21,5
Полтавська	904	699	89,0	889	322	38,6
Таврійська	654	432	69,0	590	310	55,5
Харківська	1 012	627	64,7	536	338	69,0
Херсонська	1 394	938	69,1	1 205	505	41,9
Чернігівська	773	348	30,0	567	261	46,0

Заняття педагогічною діяльністю для більшості жінок не було випадковим, це був шлях самореалізації, в якому втілювалося їх прагнення до суспільно-корисної праці, просвіти народу. Ця теза підтверджується і даними, зібраними А.С.Бориневич в Одесі в 1890 р.: із загальної кількості 73 міських вчительок, більшість з них працювала тривалий час¹⁵.

У наступні роки зберігалася тенденція зростання як освітнього цензу жінок-вчителів, так і їх чисельності. В 1907 році 62% вчительок Київської губернії володіли вищим та середнім освітнім цензом¹⁶.

Щодо освітнього цензу вчительського

персоналу земських шкіл в 1910 р., то серед жінок він був значно вищим, аніж чоловіків. Із педагогічною середньою освітою було 59% вчительок та 46,2% вчителів. У деяких земствах жінки домінували серед вчительського персоналу, про що свідчили дані організаційного бюро загально-земського з'їзду: Харківській – 69%, Полтавській – 61,0%, Чернігівській – 57,0%¹⁷.

Потреба в учителях та високий авторитет жінки-вихователя змушували земства ставити питання про заснування окремих жіночих вчительських семінарій. Таку осібну школу для вчительок постановило завести в 1911 р. київське земство. Цю вчительську семінарію, до якої приймали дівчат у віці від 14 до 22 років, було відкрито 1 липня 1911 року¹⁸.

Середня **комерційна** жіноча освіта була представлена: а) жіночими комерційними училищами; б) курсами. Висока плата за навчання в училищах, що становила від 40 до 150 крб., позбавляла жінок малозабезпечених сімей можливості навчатися в цих закладах. Після закінчення училища випускниці займали посади конторських працівниць, бухгалтерів, кореспондентів та отримували значно вищу заробітну плату ніж ті, хто закінчував курси.

Навчання на курсах відбувалося переважно увечері і вартість навчання була значно нижчою, ніж в училищах, що робило їх доступними навчальними закладами для жінок. Характерною особливістю курсів було спільне навчання слухачів обох статей. Жінки отримували на курсах підготовку з бухгалтерії та діловодства¹⁹.

Перші жіночі комерційні училища в Наддніпрянській Україні засновуються в 90-х роках XIX століття. В 1892 році було відкрите *Одеське комерційне жіноче училище I розряду добродійки Е.А. Бухтесвої*, яке підпорядковувалося Міністерству народної освіти. В училищі викладалися бухгалтерія, комерційна арифметика, стенографія, комерційна та політична географія. В 1899 році в Києві була створена торгівельна школа, яка стала першою школою на території Російської імперії.

На початку XX століття число жіночих комерційних училищ помітно зростало. В 1900 році домашня наставниця Людмила Володкевич звернулася за дозволом відкрити в Києві семиікласне комерційне училище, в статуті якого було зазначено, що училище належить до розділу середніх учбових закладів і має мету дати ученицям середню комерційну освіту.

Після закінчення курсу навчання видавалися атестати, а відмінниці – нагороджувалися золотими, срібними медалями. Адміністративна належність училища до міністерства фінансів надавала йому деяку автономію в організації навчально-виховного процесу, а це, безумовно, сприяло залученню до викладання прогресивних педагогів. Училище, що знаходилося на вулиці Кузнечній, було однією з приватних “нових шкіл”, в якій викладали такі талановиті педагоги як О.Астряб, О.Селіханович, М.Старицький, М.Володкевич та ін.²⁰

В 1905 році відкрилося громадське комерційне училище в Бердичеві, а в 1907 році розпочало роботу Київське жіноче комерційне училище, де навчалось 448 слухачок²¹.

Жіноча середня професійна освіта здійснювала перші кроки і щоб боронити свої права жінки прагнули об'єднати зусилля проти безправності. Так, випускниці комерційного училища Л.Н.Володкевич створили 9 грудня 1910 року в Києві “*Товариство колишніх вихованок комерційного училища Л.Н. Володкевич*”. Товариство надавало матеріальну і моральну підтримку всім вихованкам, які потребували цієї допомоги, сприяло встановленню тісних контактів між ними. При товаристві працювало бюро для пошуку занять членів товариства, пенсійна, страхова та ощадна каса. Надзвичайно багато уваги приділялось духовному спілкуванню членкинь, регулярними були публічні лекції, обговорення рефератів. Районом діяльності товариства визначався Південно-західний край²².

Згідно урядового розпорядження від 17 травня 1904 року особам жіночої статі дозволено було вступати на службу по *поштово-телеграфному відомству* на посади штатних чиновників. У тих містах, де існували окружні поштово-телеграфні управління почали створюватися однорічні курси для підготовки осіб жіночої статі, християнського віросповідання, які закінчили курс семирічної жіночої гімназії і володіли іноземними мовами. Комісія у справі створення Одеських поштово-телеграфних жіночих курсів, обгрунтовуючи мотиви залучення жінок до поштово-телеграфної справи, констатувала, що “у зв'язку зі швидким ростом поштово-телеграфної справи та її ускладненням, відчувається потреба в залученні великої кількості осіб, які для успішного ведення справи володіли б достатньою інтелектуальністю, що повністю можуть задовольнити особи, котрі закінчили курс жіночих гімназій.

Крім того, та винагорода, якою оплачується тепер праця чиновників 5 розряду або начальника поштово-телеграфного відділення *недостатня для чиновників чоловіків і в стані задовольнити лише жінку*²³.

Жіночі поштово-телеграфні курси в Одесі були відкриті 28 вересня 1905 року при Одеському міському шестикласному училищі, і на них приймалися дівчата християнського віросповідання, які закінчили курс семирічної жіночої гімназії та володіли іноземними мовами. Перший набір підтвердив прагнення жінок до професійної освіти і на основі конкурсу було прийнято 30 дівчат, відмову отримали 32 конкурсантки.

Активізація громадської діяльності після 1905 року сприяла розширенню приватної ініціативи в справі професійної освіти жінок. Так, у Києві на 1908 рік число нищих професійних шкіл, для вступу в які потрібне було свідоцтво про закінчення однокласного міського училища, збільшилося з відкриттям 2-х професійних класів, Київською жіночою торгівельною школою, приватних шкіл масажу та відкриттям великої кількості приватних шкіл крою та шиття. В 1910 році почали працювати професійні класи при жіночому училищі I розряду добродійки Ілляшової, а також жіночі професійні курси добродійки Кулицької²⁴.

Ще інтенсивніше виявилася приватна ініціатива в справі розвитку середньої професійної освіти, яка вимагала від вступників свідоцтво за 4 класи гімназії. Майже одночасно відкрилися в Києві стоматологічні курси, акушерські курси при університетській лікарні, легалізувалася Олександрівська акушерська школа при Кирилівській лікарні, відкрилося 6 приватних фельдшерсько-акушерських курсів, масажу та лікувальної гімнастики. З осені 1909 року розпочала роботу жіноча фельдшерська школа, яка давала право випускницям вступати на цивільну службу²⁵.

Швидкими темпами в цей період йшов процес відкриття шкіл музики та мистецтв: жінки склали в 1908 році значний відсоток учнів 14 музичних училищ та 6 шкіл живопису Києва.

Найвищий відсоток жінок спостерігався в 1907 році в зуболікарських школах: із 558 слухачів трьох шкіл жінки склали 460, тобто 4/5 всіх учнів. В професійних школах нижчого типу в 1907 році нараховувалося 539 учениць, а на акушерсько-фельдшерських біля 900.

Необхідність професійної освіти жінок була

очевидною: можливість самостійного заробітку і відносна незалежність становища притягувала в професійні школи не тільки тих, хто не зміг отримати вищу освіту, але й жінок, які мали вищу освіти та прагнули до матеріальної незалежності. В 1908 році у Києві практикувало 53 жінки зубних лікарів, 41 масажистка, 37 фельдшерів, 328 акушерок²⁶. У Полтавській губернії на 1908 рік працювало 18 середніх професійних навчальних закладів, де навчалось 752 учениці²⁷.

Таблиця № 4

**Середні професійні заклади
Полтавської губернії на 1908 рік**

Назва навчального закладу	Кількість навчальних закладів	Число учениць
Комерційне училище (для обох статей)	1	14
Залічне училище (для обох статей)	1	73
Приватна жіноча професійна прогимназія	2	252
Акушерсько-фельдшерська школа	1	151
Руська школа	6	151
Музична школа (для обох статей)	2	53
Вчительська школа	5	70

Питання **сільськогосподарської освіти** взагалі і жіночої зокрема були дуже важливими для Наддніпрянської України, бо край цей традиційно був хліборобським, де більшість людності жило в селі. Завдяки умовам життя українського селянства, жінка здавна ділила з чоловіком сільськогосподарську працю, була його рівноправним товаришем. На хліборобському ринку не як виняток, а як правило, вона мала поважне місце і завдяки охайності та вмінню пристосуватися до нових форм праці, серйозно конкурувала з чоловіком. Разом з тим практично до 90-х років XIX століття по відношенню до сільськогосподарської освіти спостерігалася повна байдужість і особливо до освіти жінок. Повільно, але все ж починає проникати в суспільну свідомість розуміння того, що головним засобом для піднесення народного добробуту є поширення сільськогосподарських знань серед населення.

За сприяння розвитку і удосконалення домашнього господарства як міського, так і сільського та збереження інтересів цього господарства, в 1884 році групою жінок на чолі з Марією Гриньовою та Марією Мінкевич було засноване в Києві "*Товариство руських господинь*"²⁸. Членкині товариства прагнули залучити молодих дівчат як селянок, так і міщанок, навчити їх передовим методам ведення такого господарства. В процесі

роботи зародилась ідея жіночої сільськогосподарської школи. Ініціатором її стала Марія Миколаївна Гриньова, яка, ознайомившись в Німеччині з типовими жіночими практичними школами Європи, прагнула заснувати в своєму помісті таку жіночу сільськогосподарську школу для дорослих дівчат, в якій вони навчалися б молочному господарству, птахівництву, догляду за різними домашніми тваринами.

Перша жіноча практична школа сільського господарства та домоводства в Російській імперії, була відкрита 31 березня 1888 року Марією Гриньовою в маєтку Зозулинці Бердичівського повіту Київської губернії²⁹. Повний курс навчання був розрахований на 4 роки для дівчат не молодших 15 років православного віросповідання всіх станів³⁰. Молочне господарство, догляд за домашніми тваринами, птахівництво, бджільництво, городництво, садівництво, приготування страв, догляд за хворими тваринами склали обов'язкові предмети школи. За період з 1888 по 1895 роки школу закінчили 172 учениці. Історичні документи дозволяють відновити статистичні дані відносно соціального стану та віросповідання випускниць школи.

Розподіл учениць школи за соціальним станом та віросповіданням

За соц. станом	За віросповіданням	
Селянок	81	Православного 152
Дочок дворян і чиновників	36	Католицького 15
Із духовного звання	22	Лютеранського 5
Із міщан	21	Всього 172
Дочок шановних громадян і купців	7	
Дочок різночинців	5	
Всього 172		

Випускниці, відповідно до своїх знань та здібностей, займали місця вчительок господарств, економок, ключниць, птахівниць тощо. З усіх кінців Російської імперії школа отримувала листи з проханням рекомендувати господарям умілих, привчених до порядку та ввічливих економок. Листи ці та звертання були свідченням великої потреби в жіночих сільськогосподарських школах. В 1895 році до

школи надійшло 200 заяв від бажаючих отримати сільськогосподарську освіту в Зозулинській школі³¹.

Другою школою в Україні була Преображенська нижча жіноча сільськогосподарська школа, заснована М.М. Неплюєвим в 1891 році на хуторі Воздвиженському Чернігівської губернії. Хоча за статусом цей заклад належав до шкіл 2-го розряду, однак за умовами вступних іспитів і за характером теоретичного викладання, він був на рівні першорозрядних³². Школа давала корисні знання по веденню сільського господарства взагалі, і по молочному господарству, городництву, садівництву, кравецтву зокрема. Навчання та утримання учениць в Преображенській школі було безкоштовним. В розпорядженні школи була бібліотека, сад, город, молочна ферма, ткацька майстерня та домашнє господарство. На 1 січня 1911 року в школі навчалось 80 учениць.

Ці дві школи протягом тривалого часу залишалися єдиними сільськогосподарськими навчальними закладами для жінок Наддніпрянської України. Якщо додати до цього тимчасові курси з окремих галузей сільського господарства, які влаштовувалися для народних вчителів та вчительок в деяких містах, то цим і вичерпувалися всі способи поширення сільськогосподарських знань серед жінок до початку ХХ століття. В 1902 році в Ніжинському повіті Чернігівської губернії була заснована Людмилінська жіноча школа домоводства та садивного господарства, яка підпорядковувалася міністерству народної освіти. Для свого вжитку школа мала 60 десятин землі з садком і городом. При господарському відділі були – агроном, садівничий і майстер з молочного господарства. Ніжинське та Чернігівське земство щорічно виділяло на школу 3000 карбованців, а з 1 липня 1911 року при школі почала працювати вчительська семінарія. 5 березня 1911 року була створена Київсько-Лук'янівська жіноча практична школа домоводства з трирічним курсом навчання³³.

Отже, середня сільськогосподарська освіта жінок Наддніпрянської України формувалася виключно за рахунок приватної ініціативи і була в 1912 році представлена 5 школами та 2 курсами, які працювали в Волинській, Київській, Херсонській та Чернігівській губерніях. Самодержавство чинило професійній освіті жінок всілякі перешкоди. Питання жіночої професійної освіти до 90-х років ХІХ століття

вирішувалися за рахунок приватної ініціативи шляхом влаштування при різних товариствах вечірніх класів для жінок-робітниць, ремісничих шкіл та введенням класів з жіночого рукоділля. І в цій ініціативі велика роль належала земствам, громадськості та найбільше жінкам. Вони жертвували гроші, самі створювали школи, безкоштовно вели уроки, відкривали курси, майстерні тощо. Вагома роль в професійній підготовці жінок належала жіночим товариствам, при яких існували школи, курси. Лише з кінця XIX століття почався процес заснування перших середніх

жіночих професійних навчальних закладів, які розподілялися на три типи: а) професійні училища; б) професійні школи з загально-освітнім курсом; в) професійні курси. Термін навчання, програма, плата були різними у цих закладах. Професійні школи формувалися на основі 3-х річного курсу початкової школи і готували до праці у різних майстернях. Термін навчання визначався від 5 до 7 років залежно від підготовки учениць. Професійні курси призначалися з терміном навчання від двох місяців до 1 року і були найбільш доступною формою професійного навчання жінок.

¹Одеський Обласний Державний Архів (Далі ООДА). – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 1 – 12 зв.

²Об образовании женщин // Киевский телеграф. – 1867. – № 109 (12 сентября). – С.430

³Вопрос об открытии для женщин доступа и средства к образованию // Киевский телеграф. – 1868. – № 121(10 октября). – С.477.

⁴Центральний Державний Історичний Архів (Далі ЦДІА України). – Ф. 707. – Оп. 37. – Спр. 77. – Арк. 51.

⁵Сведения по статистике народного образования в Европейской России 1872–1874 гг. Разработанные состоящим при Комитете А. Дубровским. Стат. Временник Российской империи. – Сер. II. – Вып. 16. – СПб., 1873. – С.120; Труды Организационного Комитета съезда русских деятелей по техническому и профессиональному образованию в России. – СПб., 1890. – С.32–34; Бориневич А.С. Общественная деятельность женщин Одессы. – Одесса, 1893. – С.1.

⁶Кременчуцька акушерська жіноча школа // Рідний край. – 1910. – № 21. – С.13.

⁷ЦДІА України. – Ф. 707. – Оп. 37. – Спр. 77. – Арк.53.

⁸Календарь Харьковский на 1873 г. – Харьков, 1872. – С.114 – 115; Журнал Харьковского губернского земского собрания. – 1871. – 6 декабря.

⁹Земский ежегодник за 1876 г. Издание Имперского Вольн.-Экономического общества под ред. И.Е. Андреевского. – СПб., 1878. – С.25.

¹⁰Съезд в г.Херсоне учителей и учительниц начальных школ Херсонской губернии 7–21 июля 1881 г. – Херсон, 1881. – С. 177 – 196.

¹¹Там само. – С. 72.

¹²Там само. – С. 70 – 73.

¹³Таблица складена на основі: Статистический временник Российской империи. – Серия III. – Вып. 1. – СПб., 1884. – С.213 – 218; Статистические сведения по начальному образованию в Российской империи. – Вып. 6. Данные 1904 года. – СПб., 1907. – С.43, 56 – 57; Данные 1903 года. – СПб., 1906. – С.58 – 59, 38 – 39.

¹⁴Статистические сведения по начальному образованию в Российской империи. Выпуск 6. Данные 1904. – СПб., 1907. – С. 43, 52 – 53, 60 – 61, 78 – 79.

¹⁵Бориневич А.С. Общественная деятельность женщин Одессы. – Одесса, 1893. – С.5.

¹⁶Труды Первого Всероссийского женского съезда. – СПб., 1909. – С.610.

¹⁷Русова С. Українські земства в справі заведення народної освіти // Світло. – 1911. – № 3. – С.42.

¹⁸Рідний край. – 1911. – №7. – С.31; № 13. – С.32.

¹⁹Захарченко М.М. Коммерческое и техническое женское образование в Австрии, Франции, Германии и России. – СПб., 1900. – С.10.

²⁰Алексієнко С.О., Тригубенко В.В. З історії жіночої освіти в Україні // Відродження. – 1998. – № 4. – С.39.

²¹Звігільський Я., Іванов М. Професійна освіта на Україні. – К., 1929. – С. 236.

²²Київська, Подільська, Волинська губернії. ЦДІА України. – Ф. 442. – Оп. 636. – Ч.9. – Арк.426 – 428.

²³Женские почтово-телеграфные курсы в Одессе // Южное обозрение. – 1905. – 18 августа.

²⁴Звігільський Я., Іванов М. Професійна освіта на Україні. – К., 1929. – С.117.

²⁵Жіноча фельдшерська школа // Рада. – 1909. – № 119 (28 травня). – С.2.

²⁶Труды Первого Всероссийского женского съезда. – С.614.

²⁷Полтавський земський календарь на 1909. – Полтава, 1908. – С.76 – 77.

²⁸ЦДІА України. – Ф.442. – Оп 537. – Спр. 237. – Арк.1.

²⁹ЦДІА України. – Ф.442. – Оп. 628. – Спр. 316. – Арк 1 – 3.

³⁰Справочник по женскому сельскохозяйственному образованию. Составлен под ред. Н.П. Долговой. – СПб., 1912. – С. 41.

³¹Сборник сведений о сельскохозяйственном образовании. Выпуск 1. Женское образование. – СПб., 1898. – С.86 – 105.

³²Сборник сведений по сельскохозяйственному образованию. Выпуск 1. Женское образование. СПб., 1898. – С.XVI.

³³Жіноча учительська семінарія // Рідний край. – 1911. – № 22. – С.31; Отчет о деятельности Киево-Лукьяновской практической школе домоводства. – К., 1912. – С.1.